

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНЕ Й ЕТНОНАЦІОНАЛЬНЕ У ФІЛОСОФОРЕЛІГІЙНИХ ІДЕЯХ: ІЗ ТЕМПОРИТМІКИ ІННОВАЦІЙ

Зеновій Тіменик

Інститут гуманітарних і соціальних наук
Національний університет “Львівська політехніка”

© Тіменик З., 2015

На підставі спадщини українських мислителів 40-х рр. XIX – 70-х рр. XX ст. висвітлено темпоритміку історико-культурного й етнонаціонального у контексті (між)релігійних комунікацій і міждисциплінарного простору. Об'єктом вивчення стали: ідея Бога в структурі людини і світобудови, а також ідея істинності та повноти (між)релігійних комунікацій.

З інноваційного погляду стверджено: у філософорелігійних ідеях існує історична закономірність цілісності та системної згармонізованості процесів.

Ключові слова: етнонація, інновація, міжрелігійна комунікація, темпоритм, філософорелігійна ідея

Zynovij Timenyk. Historical, Cultural and Ethno-National in the Philosophical-Religious Ideas: From the Tempo-Rhythmic Innovations

On the basis of heritage of Ukrainian thinkers of 40th XIX c. – 70th XX c. the historical, cultural and ethno-national tempo-rhythm in the context of interreligious communications of interdisciplinary sphere is analyzed. The object of the research is the idea of God in the structure of a human being and the world, the idea of truth and plenitude of interreligious communications.

Historiosophical cuttings are made on the basis of Pagan and Christian interspaces of the spiritual and cultural being of the Ukrainian ethno-nation. The author uses the principles of graduality-continuity, wholeness, harmony and synthesis and also the relations, among them: God-Man-God, God-Man-Native Language-Cosmism-God. There are involved several models such as man-creature, awakens-observation-intuition-cognition and so on. Taking into the consideration the historical circumstances the topic of article in the analyzed texts is investigated partially.

The author finds out that historical and cultural heritage depends on ethno-national processes. From the innovative point of view there is historical law of wholeness and harmony of processes in the philosophical-religious ideas.

Rationalization is provided for the ideas of consistent harmonization of a set of processes.

Interdependence of Historical, Cultural and Ethno-National acknowledgement factors in functioning of the researched ideas as based on the works of Ukrainian thinkers of 40th XIX c. – 70th XX c. has been outlined for having emerged in (inter)religious communication and interdisciplinary environment the first time.

Key words: ethno-nation, innovation, interreligious communication, philosophical-religious idea, tempo-rhythm.

Постановка проблеми і актуалізація теми.

Інтеграція з одночасною диференціацією на межі традиційних галузей знання спричинює невідворотне формування нових наукових дисциплін. І хоча комплекс аналізованих процесів за логікою розвитку набуває певної взаємообумовленості, все ж періодично виникають антиномії. Ускладнюють названий комплекс психофізичні чинники, які виявляють стереотипізацію уявлень і сприйняття на підставі різноусталених упереджень або надмірного консерватизму. Тому переосмислювати проминулі епохи з проекцією на сучасне стає шоразу необхіднішим. Адже будь-які позитивні ідеї (зокрема, – філософорелігійні) сприяють ідентифікаційним процесам під час світоглядно-свідомісного чи менталітетного вираження, – що і засвідчує темпоритміка інновацій.

Огляд використаної літератури.

Відповідних публікацій стосовно зазначеного періоду наразі не виявлено. Дотичною до теми статті є низка історіософських, теоретико-методологічних спостережень або – аналітична конкретика. Зокрема, В. П. Литовченко непрямо визнає дію інноваційної темпоритміки крізь трансформаційні процеси, коли розмірковує про “позиційне заміщення”, “злиття” чи “симбіотичний обмін” у язичницько-християнським суміжжі [див.: 12, с. 319]. Стосовно ідентифікації національного, етнічного, то з погляду темпоритмічних взаємокомунікацій М. Р. Козловець стверджує їх актуальність, не виявляючи, однак, наміру розкрити внутрішні особливості названих темпоритмік, зокрема, – щодо трансформаційності [див.: 11, с. 49]. Л. А. Пастушенко непрямо заточує етнонацію

нальне у контексті “органічного зв’язку з “церковним людом”, коли через втрату такого зв’язку православ’я в Російській імперії на початку ХХ століття “набуло дедалі звироднілих і змертвілих форм [...]” [15, с. 67], хоча про історичні причини таких деструкцій авторка розмірковувати не мала на меті.

Отже, і дотичні матеріали засвідчують саму по собі об’єктивність обміркованих процесів.

Мета статті – простежити, як українські мислителі зазначеного періоду з історіософського погляду на межі ймовірного-усталеного моделювали віровизнавчі світосприйняття різних епох крізь історико-культурні й етнонаціональні стани. Водночас є сенс виявити закономірності темпоритмік інноваційної системи у контексті обміркованих ідей.

Виклад основного матеріалу. Історико-культурний простір українців (як етнонації) формується і тепер у (між)релігійних комунікаціях двох систем – язичництва й християнства. Водночас вияви архетипічної, генетичної пам’яті системно спонукували не тільки до ретроспективного аналізу названих віровизнавчих систем, а й до осмислення історико-культурної спадщини людностей інших систем. І то свідчить про усвідомлене розуміння древності своєї культурної спадщини в історіософському часопросторі.

Названий комплекс процесів найінтенсивніше зафункціонує, коли мовиться про ідею Бога в структурі людини і світобудови, а також, коли розмірковувати про ідею істинності й повноти (між)релігійних комунікацій¹. Інколи простори цих двох ідей (під час історичних ретроспекцій, як в межах одного дослідження, так і під час зіставлення з позиціями інших авторів) перебувають у стані дотичності або сегментації, внаслідок чого виникають певні асоціативні аналогії – навіть крізь тисячоліття).

Та передусім зазначим, що у цьому разі темпоритміка інноваційності формується за супровідною дією кількaproцесуального одночасся². Тобто мовиться про одночасся з різновимірними

¹ Префікс “між” у словосполучі “(між)релігійні комунікації” узяті в дужки з огляду на специфіку його контекстуальних виявів, бо “(між)релігійне” і “конкретно релігійне” взаємоіснують, перебуваючи в інтенсивних, позмінних і переважно одночасних взаємозумовленостях. – З. Т.

² *Кількaproцесуальне одночасся* – це в певний спосіб усистематизовані і, як правило, належно згармонізовані зв’язки між глибинно-духовним рухом, світоглядними структурами та мисленням. Назване одночасся виявляється під час розкриття філософорелігійних ідей за супровідною участю міждисциплінарного простору і (між)релігійних комунікацій. Комплекс взаємообумовлених темпоритмік всередині і зовні названих конструктів фактично не досліджений, особливо – з погляду історико-культурного та етнонаціонального буття. – З. Т.

проявами, які, зрештою, на підставі принципу послідовності-поступовості і на підставі об’єктивної неминучості та необхідності завершують деструктивні стани з ймовірно подальшими новими відроджувальними ситуаціями. Зокрема, Маркеллін Олесницький стверджував: “Через брак свіжого припливу нових ідей і через нестачу мотивів до живих і різноманітних прямувань, єгипетське життя стало одноманітним, [...] набуло відтінку пасивності, бездушності, мертвеччини” [14, с. 361].

Темпоритміка інноваційного мислення взаємообумовлена тут комплексом процесів через модель “одноманітність-пасивність-бездушність-мертвеччина”. У сентенції є застереження: духовний занепад виник з однієї причини: через брак ідей. Непроявно автор стверджує: названі процеси відбуваються у просторі історико-культурного та етнонаціонального, а сама природа темпоритміки “припливів” налаштовує читача на логічний рух у зворотному напрямку – до “відпливів”, до можливої появи чогось сутнісно нового. Маркеллін Олесницький не з’ясовує причин браку “свіжого припливу нових ідей”; можливо, він і не мав на меті цього робити. Нас же цікавить тут потенційна суть функціонування “нових ідей”.

З погляду інноваційного мислення можна припустити: на латентному рівні мається на увазі нове розуміння також і філософорелігійних ідей, їх закономірне проникнення у духовнокультурологічний простір. Адже коли на свідомому чи підсвідомому рівнях конкретна спільнота (народність, народ, нація) бере до уваги принципи гармонії, симфонії і урєальнює їх у духовній практиці, то наслідки не забарилися б: цілком ймовірно, що деструктивні процеси не настали б або ж виявилися б значно меншою мірою. Коли ж такого не дотримуватись, то аналогії – відносні чи абсолютні – можуть з’явитись і через тисячоліття. Стосовно “мертвеччини”, то вона у темпоритміці названого мислення, на нашу думку, є знаковою межею, за якою неминуче починається епоха змін, – інша справа, якого спрямування.

Темпоритміка інноваційного осмислення може певною мірою ідентифікуватись із комплексом іншовимірних процесів, – зокрема, як у Митрополита Іларіона (Огієнка). Маємо на увазі ситуацію, коли дослідник простежує співжиття віротерпимості у язичників-монголів з їхніми далекосяжними “месіанськими” замірами завоювати весь світ [див.: 8, с. 13, 6]. Владика Іларіон прагне пов’язати толерантне ставлення названих язичників до православного духовенства у міжзавойовницькі періоди при одночасному поєднанні із руйнуванням сакральних пам’яток (найперше – у ситуаціях, коли самі князі

накликували татаро-монгол із корисливих міркувань). А вже це спонукує до комплексного розуміння таких засад моралі на межі християнсько-язичницької, коли мовиться про ідеї добра-зла, світла-темряви та ідеї Бога в структурі людини і світобудови.

Наяву – прихований натяк про потребу постійного самокритичного переосмислення історіософії свого духовного буття за мирного часу і коли завойовник на порозі дому (зокрема, коли у простір етнонаціонального прагне приникнути темрява псевдоеліти зі споживацькими, деструктивно-злочинними намірами, – як то маєм і тепер в Україні).

Тому “історико-культурне” й “етнонаціональне” за своєю сутністю, набувають ускладненого вигляду, бо одночасно здатні виявляти системність і у своїх внутрішньоструктурних процесах, і у виявах (між)релігійних комунікаціях. Тут є всі підстави актуалізувати пошуки нових можливостей інноваційної темпоритміки, особливо коли зважити на те, що “етнічний [розвиток] – дискретний, хвилеподібний [...]” [12, с. 69].

Ще стосовно одного принципу, що прикметно виявляється у такій сентенції: “Релігія, обряди, епос, народні пісні, мудрість попередніх віків, [...] пережитки довгих століть – усе це склало людину [...]. Це її рідна стихія, її рідна кров” [6, с. 9–10]. За сформованих обставин комплекс набуває різномірного усталення у вигляді сукупної одієвленої злагодженості. Заради цього дослідник не випадково словосполуку “пережитки довгих століть” віддав на сам кінець сентенції (і, мабуть, – не лишень з міркувань психофізичних). Адже самі “пережитки” і їх вияви нерідко асоціюються й тепер в історико-культурній спадщині з чимось негативним, несправедливим (хоча таку негацію, як відомо, привнесено з епохи тоталітаризму, коли, у практикувалися широкомасштабні цілеспрямовані заходи на опустошення, на зникнення історичної пам’яті, а відтак і – на формуванні стану безпам’ятства)³.

³ У контексті висловленого якраз філософорелігійний погляд об’єктивізує згармонізоване розуміння низки понять, зокрема, “забобону” – одного із чільних елементів у язичницькій системі і водночас одного з феноменальних реліктів історико-культурної спадщини. “Забобон” своєрідно адаптувався у сучасний духовнокультурологічний світ, супровідно існуючи й дотепер у практиці певної частини українців-християн, хоча цей термін так і не набув цілісного витлумачення в сучасній науці. В усякому разі між християнсько-теологічним та філософорелігійним його розумінням (не мовлячи про атеїстичну позицію) є сутнісні розбіжності. За радянської цензури “забобони” пояснювали як різновиди “пересудів”, а саму лексему “забобон” взагалі з погляду семантики було знехтувано (див.: Словник української мови : в 11-х т. / гол. редкол. акад. І. К. Білодід; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – Т. 3. – К. : Наук.

Також ситуативним чинником до соборницького унормування історико-культурної спадщини обміркованих віровизнавчих систем є вжите з усвідомленою метою спільне поняття – “релігія”.

У сентенції автор не випадково оминає віровизнавчу окресленість (язичництва, християнства), тим більше не наголошує на перевазі жодної з двох релігійних систем прото- і сучасних українців. Водночас багатосотлітню тяглість історико-культурної спадщини та етнонаціонального формування вивершально зосереджує якраз на понятті “людина”. І цим дослідник розширює перед нами багатоманіття структурованого простору двох ідей – ідеї істини і повноти (між)релігійних комунікацій, а також ідеї Бога в структурі людини і світобудови.

Згодом започаткувалося системне осмислення світла й світлоносності у реаліях язичницько-християнських зв’язків (зосібна, – щодо феномену традицій, які “освіжуються, та не ламаються”) [3, с. 7]. Тут етнонаціональне мов би на якусь історичну мить опиняється “за кадром” конкретної епохи, натомість утверджуються наслідкові процеси принципів цілісності й синтезування, адже освіження традицій – це осмислення “старого” задля збагачення й вдосконалення “нового”. У руслі виниклих процесів супровідно формується модель “колись-тепер-згодом”. Звідси впливає, що два взаємозумовлювальні принципи – цілісності й синтезування – унеможливають регрес.

Такий хід розмислів властивий був ще за 50 років також Олексієві Козлову. Але розуміння етнонаціонального від поняття “людини” (в Іларіоновому універсально антропологізованому сенсі) історіософськи переходить до поняття “створіння” [див.: 10, с. 456]. О. Козлов принципово не поділяв думки Канта, Гегеля, Фіхте стосовно розуміння Бога, коли сенс етнонаціонального в руслі історико-культурної спадщини зводили до мінімуму. Тобто, коли “живого Бога, Якому властиве безперервне ваємодіяння, замінювали абстрактними поняттями. [За таких обставин] неможливо було [...] правильно

думка, 1972. – С. 24–25). Однак згодом з’ясувалося, що “забобон – особливий – *суціль* [тут і далі курсив М. Н. – З. Т.] значущий і тому *суціль* віщий – діалог Людини зі Світом” (див.: Новикова Марина. Прасвіт українських замовлянь: [передмова] / Марина Новикова // Українські замовляння / упоряд. М. Н. Москаленко. – К. : Дніпро, 1993 – с. 16). Тобто у трактуванні М. Новикової через словосполуку “*суціль* значущий і тому *суціль* віщий [...] діалог Людини зі Світом” крізь очевидні елементи синтезування наголошено також (що найважливіше(!)) на непроминальності, а отже, – на перспективності історичної тяглості через безперервність традиції. Та й сама форма діалогу засвідчила потенційну здатність українців (нехай і в адаптованій, охристянізованій формі) зберігати й розвивати історико-культурне у просторі (між)релігійних комунікацій. – З.Т.

розуміти і сумістити одні з одними відношення різних властивостей Бога, як, напр[иклад], милосердя, [...] справедливості і Його діяння задля того, *аби безнастанно вдосконалювати усяке створіння*⁴ [див.: 10, с. 456]. Поняття “створіння” (крізь історико-культурне із проминутих епох) у контекстується в (пра)українську традицію пошанування Того, Хто Найвищий – і за язичництва, і тепер.

Культура пошанування тут впливає із морального чинника і її також обумовлює психофізичний чинник. Особливо, коли до понять “людина”, “створіння” функціонально долучається лексема “всі”, яка ще виразніше наголошує на активізації етнонаціонального у руслі (між)конфесійних комунікацій і світоглядно-свідомісних засад всенационального рівня. Отже, автор “Дохристиянських вірувань українського народу” мав на увазі ситуації, коли стиль язичницьких уособлень й одухотворень “всі [іновірці, у цьому разі – християни-українці – З. Т.] [...] добре розуміють і відчують серцем” [4, с. 15]. Тому осмислити ідею Бога в структурі людини і світобудови можна тільки через усвідомлення низки функціональних чинників, прямуючи до Нього, а вже згодом – у внутрішньопроецесуальних виявах розкриваючи свої відчуття й переживання. Отже, існує етнонаціональна модель “створіння-людина-іновірці-всі (тобто – також і “ми”)”. У цитованій словосполучі крізь функціональність обміркованої спадщини непрявно проступають соборницькі тенденції нації-народу шанувати весь позитив історичного минулого задля блага України-Матері.

Для утвердження названої тенденції найкоротшим є шлях взаємопоєднання емоційно-почуттєвого та розумового світів (у цьому разі – через рідну мову) [див.: 6, с. 120]. І хоч ідея Бога наявна інколи приховано, латентно, але діяння комплексу названих взаємозв'язків сприяє її утвердженню: “Рідна мова гріє нашу душу божественним огнем, вона бренть для нас небесними звуками” [6, с. 117]. За виниклих обставин процесуальні вияви історико-культурного внутрішньо взаємнопереплітаються, а самі процеси нанизуються, творячи відчуття “радісного космізму” [7, с. 12]. Зафункціонує відношення “Бог–людина-рідномовність–космізм–Бог” – тобто таке відношення, коли елементи етнічного й національного забезпечують злагоджену безперервну тяглість духовнокультурологічних станів з минулого у майбутнє. Одним із чинників названої тяглості є складові звичаєво-обрядового укладу, зокрема, – колядки, які “пронизують нам серце й душу, й направляють їх до Бога” [5, с. 127]. Темпоритміка інноваційності виявляється тут у сукупнім поєднанні різновимірних процесів, котрі гармонізуючись творять цілісну картину світів.

Ще у 40-х роках ХІХ ст. елементи такої темпоритміки осмислював Василь Карпов: синтезизм, – зазначав дослідник, – “настановляє ум у вужчих межах, вирівнює його [...] у свідомості людського суб'єкта і [...] показує його залежність від абсолютного і чуттєвоосягненого. Крім того, синтезизм природно [...] вирішує дуже важливі проблеми, які вважають невирішеними [...], метою яких є узгодити в людським уявленні кінцеве з безкінечним, тимчасове з вічним, буття з пізнанням, суть з явищем, маєтність з духовністю, [...] бо він [синтезизм] усі ці крайнощі зводить у надчуттєвим або місленим, розвиваючи його із реальних буттів: природи, людини, Бога [...]” [9, с. 72].

Парадоксально, але і в сучасному науковому процесі названі проблеми недостатньо вирішені, бо стан вивчення методологічних засад обміркованої темпоритміки перебуває на початковому етапі. Концепція Василя Карпова не просто задекларує актуальність, а й предметно (через сукупність аргументів і крізь названий комплекс процесів у міждисциплінарному просторі) системно фіксує основні етапи названих процесів. Саме тут етнонаціональне проглядається у непрявій формі через відношення “Бог–природа–людина” за постійною супровідною діяльною участю людини (краянина, українця).

Унаслідок цього ідея істинності й повноти (між)релігійних комунікацій набуває окреслених ознак. Зокрема, вичленовується така послідовність, як “настановлення–узгоджування–гармонізування”, елементи якої у своїй смисловій конкретиці виявляють здатність урізноманітнюватись, урухомлюватись. І найперше – через відношення “Бог–людина–світ–людина–Бог”, багатовимірність елементів якого на шляху до осмислення елементів названої ідеї постійно супроводжується виявами психофізичних чинників. Мовиться, отже, про органічну сукупність віровизнавчих учень, що за своїм походженням та призначенням не можуть бути цілковито відосібно інакшими у динамічних виявах етнонації.

З огляду на висловлене, актуалізується питання синтезу знань, який особливо упридатнюється щодо (між)релігійних комунікацій, зокрема, коли розмірковувати про моральний чинник можливості–потрібності під час осмислення відповідних понять. Водночас модель “людина–створіння” набуває внутрішньо диференційованих контекстів соціоморального спрямування. “Інтелігенція може перейти до нової свідомості, – зазначав свого часу Микола Бердяєв, – лишень на підставі синтезу знання і віри, синтезу, що цілком задовольняє вартісну потребу [...] в органічній поєднанні, [...] “правди–істини” і “правди–справедливості” [1, с. 25]. Зі супровідною непрявійстю зафункціонує також і відношення “Бог–людина–Бог”, коли в історіософському зрізі за

⁴ Курсив наш – З. Т.

етнонаціональною традицією можливості Бога щодо “правди–істини” уоднозначнюються.

Через принципи цілісності, синтезування історико-культурне у непроявній формі фіксує процесуальні етапи під час розкриття ідеї Бога в структурі людини і світобудови. “Пізнання Бога не може бути прямим, – застерігав Сильвестр Гогоцький, – тому що набуваєм його за допомогою вглядання, і ідею буття Божого, яка пробуджується в нашій душі безпосередньо, без умовиводів визначаєм через спостереження зовнішнього світу і нашої внутрішньої діяльності” [2, с. 343]. Тут багатоелементний конструкт “пробудження–спостереження–взглядання–пізнання” виражає низку прикмет української етнонації (“пробудження” – як віковичне прагнення до волелюбності; “спостереження” – цілеспрямований вияв кмітливості у життєвих ситуаціях; “взглядання” – вияв ірраціоналізму, заглиблення у свій світ (у світ серця); “пізнання” – як доказ природного потягу до знань, до працьовитості – однієї із питомих прикмет українців. Отже, історико-культурне уконтекстовується у міждисциплінарний простір, сегментно нанизуючись у світ психофізики, філософії серця, епістемології, темпоритмічно уреальнюється у філософорелігійних ідеях.

Висновки. Отже, історико-культурне й етнонаціональне стосовно буття українців взаємообумовлюється. Філософорелігійні ідеї концентрують у собі комплекс процесів, які за допомогою принципів, відношень, моделей органічно уконтекстовані у міждисциплінарним просторі. Крізь історіософський вимір існують і цілісно, згармонізовано виявляють себе різновимірні темпоритміки на суміжжях архетипічної, історичної та генетичної пам’ятей.

Нові дослідження повинні з’ясувати можливість інновації як щодо внутрішньоструктурних особливостей обміркованих ідей, так і стосовно міжгалузевої темпоритміки.

1. Бердяев Н. *Философская истина и интеллигентская правда* / Николай Бердяев // *Вехи: сб. статей о рус-*

ской интеллигенции Н. А. Бердяева, С. Н. Булгакова, М. О. Гершензона, А. С. Изгоева, Б. А. Кистяковского, П. Б. Струве, С. Л. Франка. – М.: *Новости (АПН)*, 1990. – С. 5–26. – (Репринтне відтворення видання 1909 р.). 2. [Гогоцький С.]. *Философский лексикон* / [Гогоцький С.]. – Киев: В Университетской типографии, 1857. – Т. 1: А. Б. В. – На титульній аркуші надруковано “С. Г.” – криптонім автора. 3. [Ларіон Архиеп.]. *Церква під монголами в XIII–XIV ст.* / [Архиеп. Ларіон]. – Одеса, 1942. – 37 с. – (Український Чорноморський інститут; на правах рукопису). 4. *Ларіон Митр. Бережімо свої рідні традиції!* / Митр. Ларіон // *Наша Культура* [Вінніпег]. – 1952. – Ч. 2 (179). – Груд. – С. 5–8. 5. *Ларіон Митр. Обожнення людини – ціль людського життя. Богословська студія* / Ларіон Митр. – Вінніпег: Українське Наукове Православне Богословське Товариство, 1954. – 90 с. 6. *Ларіон Митр. Книга нашого буття на Чужині. Бережімо все своє рідне! Ідеологічно-історичні нариси* / Ларіон Митр. – Вінніпег: Українське Наукове Богословське Товариство, 1956. – 167 с. 7. *Ларіон Митр. Мої проповіді* / Митр. Ларіон. – Частина I. – Вінніпег: Накл. Т-ва “Волинь”, 1973. – 187 с. 8. *Ларіон Митр. Дохристиянські вірування українського народу: Історично-релігійна монографія* / Митр. Ларіон. – Київ: АТ “Обереги”, 1992. – 424 с. – (Факсиміле видання 1965 року [Вінніпег]). 9. Карпов В. *Введение в философию. Сочинение проф. СПб. Духовной Академии* В. Карпова / Василий Карпов. – Санкт-Петербург: В Типографии Изд. Глазунова, 1840. – 136 с. 10. *Козлов А. Сознание Бога и знание о Боге. Воспоминание об онтологическом доказательстве бытия Божия* / Алексей Козлов // *Вопросы Философии и Психологии* [Москва]. – 1895. – Кн. 4 (29). – Сент. – С. 445–460. 11. *Козловець М. Р. Ідентичність у глобалізованому світі* // *Практична філософія* [Київ]. – 2011. – № 4(42). – С. 46–53. 12. [Кресіна І., Панібудьласка В.]. *Етнос* // *Мала енциклопедія етнодержавотворення* / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького; редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра; Генеза, 1996. – 942 с. 13. *Литовченко В. П. Трансформація язичницьких ідеалів під впливом християнської ідеології* // *Гілея* [Київ]. – 2012. – Вип. 64 (№ 9). – С. 319–324. 14. *Олесницький М. А. Нравственность египтян* // *Труды Киевской Духовной Академии*. – 1885. – № 3. – С. 317–361. 15. *Пастушенко Л. А. Ідея церковного відродження на сторінках часопису “Християнська мисль” (1916–1917)* // *Наук. зап. НаУКМА*. – 2012. – Том 128. – С. 64–71.